

Н. Р. Романець

ЗГОРТАННЯ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1933 – 1936 рр.)

Тема сталінської модернізації аграрного сектора кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. не втрачає своєї актуальності впродовж багатьох десятиліть. Особлива увага до цієї проблеми не лише науковців, але й широких кіл української громадськості зумовлена тим, що, за виразом дослідника В. Нолла, «колективізацію в УРСР можна класифікувати як один із найбільших злочинів проти людства у ХХ ст.» [1]. Відповідно мова йде не лише про реконструкцію подій минулого, але й про відновлення історичної справедливості щодо сотень тисяч жертв соціалістичного експерименту. За останні роки, завдяки введенню до наукового обігу нових документів з розсекречених фондів архівів, поглибилося наукове осмислення репресивної складової сталінської «революції згори». У працях М. Івницького [2], С. Кокіна [3], Ю. Шаповала [4] досліджено механізм творення партійними та каральними органами масового терору проти сільського населення України під час суцільної колективізації та хлібозаготівель 1932/33 р. Проте, поза увагою істориків фактично залишився так званий «постголодоморний період», до дослідження якого науковці долучилися порівняно недавно, що засвідчують роботи В. Марочка [5], Ю. Мошкова [6]. Тому в пропонуваній статті автор ставить за мету проаналізувати процес згортання масових репресій в українському селі впродовж 1933 – 1936 рр.

Сигналом до припинення масових каральних акцій проти селянства, що здійснювалися протягом 1930 – 1933 рр., стала таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратури. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: «Внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частки колгоспників» [7, 71].

Необхідність згортання масових репресій у другій половині 1933 р. зумовлювалася не лише закінченням суцільної колективізації, але й перевантаженістю місць позбавлення волі. Так, станом на 25 січня 1933 р. у місцях позбавлення волі УСРР (виправно-трудовах установах, камерах при райміліції, спецкорпусах ДПУ) утримувалося 190 956 ув'язнених, із яких 86 599 осіб були засуджені до позбавлення волі, 100 383 особи перебували під слідством, 3 974 осіб були пересильними [8, 44]. Хоча БУПРи республіки були розраховані на 17 тис. в'язнів, фактично в них перебувало 64 743 чоловік. Перевантаженість окремих виправно-трудовах установ досягала 1 000% [8, 48]. Ситуацію ускладнювало й те, що значну частину ув'язнених складали важко хворі, інваліди, особи похилого віку, утримувати яких у БУПРах, на думку Наркомату юстиції і Генеральної прокуратури республіки, було «неможливо й недоцільно» [8, 45].

Ще більш критична ситуація з утриманням заарештованих склалася в камерах при райміліції. Приміром, у січні 1933 р. у камерах при Бердянській райміліції, замість 60 – 80 осіб, перебували 420, при Долинській райміліції – замість 50 – 60 осіб – 371 [9, 46]. У переповнених камерах ніде було не лише лежати і сидіти, але й стояти на ногах. Через надмірну тисняву серед ув'язнених почали поширюватися епідеміологічні захворю-

вання, зокрема сипний тиф, що створювало загрозу для всього населення республіки.

Становище заарештованих ускладнювала й відсутність належного харчування. Ув'язненим, що утримувалися в БУПРах республіки, виділялося лише 40 тис. пайок, які поділяли в середньому на 75 тис. чоловік. Таким чином, в'язні отримували 100 – 150 грамів хліба на день [8, 48]. Внаслідок поганого харчування багато в'язнів були сильно виснажені, що призводило до летальних наслідків. У результаті, з 15 лютого до 6 червня 1933 р. у камерах попереднього затримання при Долинській райміліції померли від голоду 37 осіб, Олександрійській – протягом березня – квітня – 37 в'язнів, при Новомосковській – з 1 січня до 23 червня – 49 осіб [10, 998]. Більшість померлих – селяни, які перебували під слідством за звинуваченнями у крадіжках продуктів і худоби.

На катастрофічну ситуацію з утриманням заарештованих в Україні був змушений відреагувати й Кремль. 11 березня 1933 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили спільну директиву «Про розвантаження місць позбавлення волі в УСРР», яка зобов'язала органи юстиції республіки здійснити ретельну перевірку заарештованих, що перебували під слідством, і звільнити тих, хто утримувався під вартою незаконно або позбавлення волі яких вважалося «недоцільним». Частина засуджених пропонувалося перевести на виправно-трудова роботи без позбавлення волі. З України до північних концтаборів мали вивезти 25 тис. засуджених на термін від 3 років. З метою здійснення постійного контролю за контингентом заарештованих, до БУПРів прикріпили спеціальних прокурорів, до камер райміліції – наслідчих. Реалізуючи директиву центральної влади, органи юстиції УСРР протягом березня 1933 р. звільнили з-під варти 39 454 осіб, а 25 521 в'язнів вивезли на Північ [8, 69].

Іншою причиною згортання масових репресій в українському селі була гостра нестача керівних кадрів на колгоспному, сільському та районному рівні управління. Як свідчать численні документи, основний репресивний удар під час хлібозаготівель 1932/33 р. органи ДПУ, прокуратури та суди спрямували проти управлінського апарату колгоспів та сільрад. Так, лише в Дніпропетровській області з початку збору врожаю і до 10 грудня 1933 р. було засуджено 1 778 посадових осіб колгоспів [11, 353].

Припинення репресій у другій половині 1933 р. зумовлювалося й тим, що, на думку більшовицького керівництва, голод уже виконав свою виховну функцію, примусивши колгоспників повернутися «обличчям до колгоспного виробництва». Як відверто заявив партійний очільник Дніпропетровщини М. Хатаєвич, «за які-небудь 3 – 4 місяці, між лютим і травнем 1933 р. в нас відбулися кардинальні зміни до кращого в усій обстановці на селі. Скоїлось якесь «диво»... Колгоспник узнав почім фунт лиха. Він зрозумів, що єдиний вихід з труднощів – це чесна робота в колгоспі» [12, 47зв.].

Поступове згортання репресій почалося в окремих регіонах України ще до прийняття інструкції від 8 травня 1933 р. Так, 1 лютого 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення про розвантаження арештних приміщень. Для цього планувалося створити 10 – 12 виїзних комісій у складі 3 – 4 осіб, до яких мали ввійти «найбільш підготовлені й перевірені партпрацівники, працівники КК РКІ, прокуратури, суду, ДПУ. Комісіям доручалося перевірити у 3 – 4 районах області справи осіб, що перебували під слідством, а також вже засуджених народними судами. Вони наділялися правами «звільняти всіх незаконно заарештованих і скасовувати неправильні вироки народних судів» [13, 10 – 10зв.].

На початку березня 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У санкціонував перегляд справ низових парті-

йних і колгоспних активістів, засуджених народними судами. З цієї метою в районах створили спеціальні комісії на чолі з секретарями райкомів. До їх складу входили голова районної контрольної комісії, прокурор, суддя, начальник політвідділу МТС і уповноважений ДПУ. Комісії мали право переглядати справи та передавати висновки облпрокурору, який, після вивчення матеріалів, вирішував: скасувати вирок чи залишити в силі. Дніпропетровська облпрокуратура у своїх розпорядженнях від 5 і 15 березня 1933 р. зобов'язала районних прокурорів закінчити роботу у цьому напрямку «протягом однієї декади» [9, 467].

Курс влади на згортання масових репресій, визначений інструкцією від 8 травня 1933 р., передбачав значне розвантаження місць позбавлення волі в СРСР з 800 – до 400 тис. протягом двох місяців. Так, особам, засудженим до 3 років позбавлення волі, строк мали замінити примусовими роботами до 1 року, а інший строк вважати умовним. Оскільки перевантаження місць позбавлення волі було наслідком вакханалії арештів 1932 – 1933 рр., інструкція суворо заборонила здійснювати арешти не уповноваженим на це законом особам: головам сільрад, колгоспів, секретарям партосередків, районним і обласним уповноваженим. Заарештовувати могли лише працівники ДПУ, прокуратури або начальники міліції. Заборонялося утримувати під вартою до суду осіб, які скоїли дрібні правопорушення [7, 73].

Як свідчать документи, розвантаження місць позбавлення волі в СРСР відбувалося швидкими темпами. З 10 травня до 10 липня 1933 р. кількість ув'язнених скоротилася майже удвічі: з 776 991 до 397 284 осіб. На думку Президії ЦКК ВКП(б) і Колегії НК РСІ СРСР, це дозволило «в основному, ліквідувати перевантаженість місць ув'язнення», «впорядкувати продовольче постачання і покращити умови перевезення засуджених» [10, 1].

Важче впроваджувалася в життя настанова інструкції про впорядкування процедури арештів. Районне керівництво вимагало від прокуратури надати дозвіл здійснювати арешти головам сільрад, аргументуючи це тим, що «міліція не може швидко реагувати», а тому «особа, що заподіяла тяжкий злочин в далекому віддаленні від району може unikнути віддання до слідства і суду». Так, у липні 1933 р. постанову про надання всім головам сільрад права здійснювати арешти підготувало бюро Тілігуло-Березанського райпарткому Одеської області. Обласні й районні прокуратури у категоричній формі забороняли робити будь-які «виключення» з інструкції 8 травня 1933 р., розуміючи, що це знову призведе до масових арештів, оскільки, «на думку голови сільради, незначна крадіжка, «виходячи з місцевої доцільності», може здаватися за великий злочин, так само, як і звичайне хуліганство може здаватися... терактом» [9, 732].

Численні повідомлення, що надходили до облпрокуратур і Наркомату юстиції республіки протягом другої половини 1933 – 1936 р., засвідчують, що швидко змінити ситуацію на краще не вдавалося. Так, прокурор Дніпропетровської області Кумп'якевич у доповідній записці до обкому партії 29 липня 1933 р. повідомляв, що «майже в усіх районах області інструкція ЦК ВКП(б) і Раднарком Союзу від 8/V – 1933 р. не виконується, арешти і далі здійснюють всі (бригадири, голови колгоспів, сільрад і об'їждчики» [14, 720]. А обіжник НКЮ УСРР від 15 жовтня того ж року констатував «переведення арештів (та більш-менш тривале ув'язнення затриманих) робітниками Політвідділів МТС та радгоспів часто-густо без достатніх причин» [15, 134].

Реалізуючи інструкцію від 8 травня 1933 р., органи юстиції та ДПУ мали відмовитися від «обвинувачувального нахилу» в своїй діяльності, а саме: припинити

притягувати до кримінальної відповідальності, засуджувати до тривалих термінів ув'язнення класово близьких селян, що скоїли дрібні правопорушення. У зв'язку з цим, на органи прокуратури покладався обов'язок забезпечити належний нагляд за «темпами і якістю слідства та дізнання». Народні суди, як суди першої інстанції, повинні були уважніше ставитися до розгляду селянських справ, а касаційні суди облсудів – припинити «штампувати вирок нарсудів» і стати органом, «що покликаний виправляти їх викривлення» [15, 199]. Обираючи «захід соціалістичної оборони», судді повинні були враховувати не лише «обставини скоєного злочину», але й «стан даного колгоспу, села, району».

Судова статистика засвідчує позитивні зрушення у цій сфері, оскільки зменшується кількість засуджених та кількість вироків про позбавлення волі. Так, якщо у Київській області до 1 травня 1933 р. пересічно на місяць засуджували 1300 осіб, то у жовтні – вдвічі менше – 700. Також за цей період збільшилася кількість вироків з засудженням до примусових робіт – з 30% у травні 1933 р. до 61% у вересні [15, 199].

Проте, незважаючи на певний прогрес у діяльності органів юстиції, їм було важко перебудувати свою роботу, згідно з новим курсом влади. Постанова колегії НКЮ УСРР від 1 листопада 1933 р. і директива НКЮ УСРР від 14 листопада 1933 р. констатували, що більшість судових інстанцій продовжували працювати за принципом, згідно з яким, «будь-яка справа, що потрапляє до суду, мала закінчитися тільки обвинувачувальним вироком», а тому формально ставилися до її розгляду. Через це 65% вироків Київського облсуду, винесених у травні – жовтні 1933 р., «Найвсудом касувалося, пом'якшувалося або змінювалося, а в деяких випадках справи взагалі закривалися за відсутністю складу злочину» [15, 199].

У 1934 р. ситуація суттєво не змінилася. Обіжник Наркомату юстиції УСРР від 11 квітня 1934 р. визнавав, що органи прокуратури, суду продовжували притягувати до судової відповідальності велику кількість рядових колгоспників та службових осіб колгоспів (членів правління, агрономів, бригадирів та ін.) за незначні вчинки, часто механічно застосовуючи надто суворі заходи соціальної оборони, як то позбавлення волі на термін 4 – 5 – 8 років [16, 12].

«Обвинувачувальний нахил» у своїй діяльності не могли подолати й органи ДПУ. Через «це переважна більшість справ, що надходили до прокуратури з деяких райвідділів ДПУ припинялися через відсутність складу злочину або через недостатність доказів». Так, у другому кварталі 1933 р. було припинено 100% всіх справ по Костянтинівському і Люксембурзькому райвідділах ДПУ. Значний відсоток припинених справ надавали Чернігівський й Харківський облвідділи ДПУ [15, 97].

Реалізуючи курс центральної влади на недопущення масових репресій щодо місцевого керівництва, Генеральна прокуратура і Народний Комісаріат юстиції республіки беруть під особливий контроль справи, пов'язані з притягненням до кримінальної відповідальності посадових осіб районної, колгоспної і сільської ланки управління. Так, згідно з директивою НКЮ УСРР від 27 травня 1934 р., всі обвинувачувальні висновки в справах голів сільрад, райвиконкомів, членів президії райвиконкомів підлягали обов'язковому затвердженню облпрокурором. До того ж «про кожний факт затвердження обвинувачувального висновку або непогодження з ним» мали повідомляти Генеральному прокурору республіки [17, 75].

Наступна директива Наркомату юстиції УСРР від 7 липня 1934 р. встановила, що «всі кримінальні справи по звинуваченню у службових злочинах директорів радгоспів,

радгоспних трестів, МТС, МТМ та їхніх заступників» підлягають до підсудності лише обласних судів. Передача ж до нарсудів справ зі звинувачення у службових та господарських злочинах голів колгоспів могла здійснюватися виключно з санкції обласного прокурора [17, 98].

Підсумовуючи, зазначимо, що збереження «обвинувачувального нахилу» в діяльності органів юстиції і ДПУ у 1933 – 1936 рр. зумовлювалося тим, що влада, задекларувавши згортання масових репресій, продовжувала використовувати надзвичайні методи впливу під час проведення основних сільськогосподарських кампаній. Тому працівникам юстиції і ДПУ було важко дотримуватися «золотої середини» й одночасно виявляти та карати «ворогів народу»: куркулів, шкідників в рамках чергової репресивної акції, не перекручуючи при цьому так званої «революційної законності».

1. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української культури 1920–1930-х років. – К., 1999.
2. Івеницький Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.). – М., 2000.
3. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2008.
4. Шаповал Ю. Г. Голодомор і репресії в Україні // Критика. – 2008. – № 12.
5. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 2. – К., 2006.
6. Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и мат. – Т. 4. – М., 2002.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 134.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6390.
9. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 37.
10. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 35.
11. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 24.
12. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1109.
13. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1865.
14. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 36.
15. ДАДО. – Ф. 2262. – Оп. 1 дод. – Спр. 1.
16. ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 76.
17. ДАДО. – Ф. 2262. – Оп. 1 дод. – Спр. 2.

С. А. Калінкіна

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПОДАТКОВІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1930-х рр.

На початку 1930-х рр. політика радянського уряду стосовно села спрямовувалася на колективізацію та запровадження нового поземельного устрою. Як свідчать джерела, зміна пріоритетів у будь-якій сфері діяльності держави в подальшому призводить до появи нових методів управління або тиску на новостворену систему. Новий колгоспний устрій села, що утвердився на початку 1930-х рр. зумовлював не лише зміни в адміністративному апараті аграрного сектору, а й модифікацію фінансових важелів. Науковий інтерес до окресленої теми зумовлений також відсутністю робіт, у яких би з'ясувалися ці питання. Окремі моменти щодо цієї теми дослідження знайшли своє висвітлення у роботах таких істориків, як Г. Мар'яхін [5], М. Піскотін [6], Н. Тепцов [8], Г. Сургай [7], В. Даниленко, С. Кульчицький [2], А. Толкушин [9], І. Комарова [4]. З огляду на це, автор статті ставить за мету дослідити форми та методи, які включала фіскальна політика радянського уряду в 1930-х рр.

Для українського селянства 1930-ті рр. стали одними з найтрагічніших в його історії. Радянське керівництво, вважаючи аграрний сектор економіки УСРР основним джерелом надходжень до союзного бюджету, виробило і втілило на практиці репресивно-каральну фіскальну політику. Фактично в 1930-х рр. громадянська війна – війна держави із селянством – не закінчилася, незважаючи на гучні гасла про „перехід до мирного соціалістичного будівництва”. Змінилися засоби й методи цієї війни. Багнети і гармати поступилися, на перший погляд, „миролюбнішим”, а насправді – більш жорстким методам – податковій політиці. Саме завдяки їй протягом незначного періоду радянській владі вдалося перетворити українське селянство на кріпаків як у соціально-економічному, так і в суспільно-політичному відношенні. Без перебільшення можна твердити, що селянство, у тому числі й Радянської України, стало основним будівничим індустрії СРСР. Ціною величезних утрат, як матеріальних, так і людських, воно звело промислову базу Радянського Союзу.

Причиною зростання ролі податкового тиску в умовах формування колгоспної системи стали явища індустріалізації та згортання непу в другій половині 1920-х рр. Саме ці економічні перспективи розвитку радянського народного господарства потребували перебудови, оскільки на „побудову соціалізму” необхідна була певна кількість коштів, а із розвитком ринкових відносин держава позбавлялася права вільно володіти майном приватного сектору, тому радянськими урядовцями було взято курс на обмеження приватного сектору народного господарства шляхом згортання непівської політики господарювання та переведення селянства на нову колгоспну систему. Податкова політика в таких умовах відіграла роль перехідного фактора, пришвидшивши темпи колективізації, й водночас, ставши основним джерелом фінансування державної програми індустріалізації економіки. Податкова реформа 1930 – 1932 рр., спричинена загальноекономічною потребою перебудови народного господарства, стала важливим кроком радянської влади у створенні зовсім іншої, ніж непівська, системи оподаткування. На початок 1930 р. радянське керівництво вибудувало систему законодавчих змін у сфері оподаткування. Незважаючи на те, що податкова реформа переважно стосувалася усуспільненого сектору народного господарства, вона значною мірою вплинула на зміну форм та методів фіскальної політики на селі [5, 131]. Щоб полегшити умови утвердження колгоспної системи та залучити якомога більше селян до нової державної системи, на думку В. Дьяченка, необхідно було виробити та запровадити систему пільг, зокрема звільнялася від оподаткування на 2 роки вся робоча худоба в колгоспах, поголів'я корів, свиней, овець, уся птиця, що перебували як у колективному володінні колгоспів, так і в приватному володінні колгоспного селянства [3, 251].

У ході податкової реформи селянство було поділено на чітко структуровані групи платників податків: колгоспники, одноосібні та так звані куркульські господарства. Ці нововведення в системі оподаткування спричинили як позитивні, так і негативні зміни. З одного боку, це значно полегшувало державі проведення податкової кампанії, а з іншого – призвело до ще більшого бюрократизму та створення системи масового вилучення селянських коштів і майна. Протягом 1930 – 1932 рр. податки набули політико-правового забарвлення, тобто на селі було вибудовано систему обов'язкових стягнень: сільськогосподарський податок, культжитлозбір, самооподаткування, поземельний податок та ін. Нововведенням в оподаткуванні сільського населення у період реформування податкової системи (1931 р.) став податок